

סוגיית המחתרת בהלכה ובפשט – אומדנא

כב, א-ב אִם-בַּמַּחְתֶּרֶת יִמָּצֵא הַגֵּנֵב וְהָקָה וְמָתָּה, אֵינֶן לוֹ דָּמִים: אִם-זָרְחָה
הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו דָּמִים לוֹ...¹

אחרי הדין (כא, לז) של הגנב המשלם תשלומי ארבעה וחמשה, ולפני הדין (להלן פרק כ"ב פסוק ג') הרגיל של "שָׁנִים יִשְׁלַם", באה באמצע 'סוגיית המחתרת'. זהו המקרה בו הגנב בפועל נידון כרוצח בכוח, ומתוך סוגיא זאת למדנו את היסוד הגדול של: 'הבא להרגך השכם להרגו'. בנועם לשונו מבאר רש"י ש"בַּמַּחְתֶּרֶת" אינו מקום אלא מצב - 'כשהיה חותר את הבית'. במצב כזה בעל הבית רשאי לראות באדם 'הבא במחתרת' לא גנב בלבד, אלא רוצח בכוח, כאשר התורה קובעת ש"אֵינֶן לוֹ דָּמִים". היות ונושא הפסוק הוא "הַגֵּנֵב", מפרש רש"י ש"לו" ("אֵינֶן לוֹ דָּמִים") מוסב עליו (על הגנב). לפי זה "דָּמִים" יתפרש כחיים, וכך רש"י מפרש: אין זו רציחה, הרי הוא ["לו"] כמת ["אין דמים"] מעיקרו, עכ"ל. הרי שגברא קטילא קטל.

האדם הבא להרוג את השני, אינו נחשב עוד כ'גברא' בעיני התורה, אשר כתוצאה מכך הוא 'מת' מבחינת זכויות האדם. יש אפילו דעה אצל חז"ל, שאם אמנם לא יהרגנו בעל הבית, ויצליח לגנוב כפי שתכנן, שלא יהיה חייב להחזיר את הגניבה, כאשר הגניבה בוצעה על ידי זה אשר 'אינו קיים' על פי דין, ולאז דוקא משום 'קים ליה בדרכה מיניה'.

את חידוש התורה בסוגיא מנסח רש"י: כאן לימדתך תורה 'אם בא להרגך השכם להרגו'! וזה להרגך בא, שהרי יודע הוא שאין אדם מעמיד עצמו ורואה שנוטלין ממונו ממנו ושותק, לפיכך על מנת כן בא, שאם יעמוד בעל הממון כנגדו יהרגנו, עכ"ל. הרי שירדה תורה לסוף דעתו של האדם, והניחה כיסוד שהתגובה המיידית והטבעית של בעל בית הרואה שרוצים לגנוב את רכושו, הוא להתנגד בכוח. היות ותגובה זאת ידועה לגנב כאשר בא לגנוב, ממילא הביא זאת בחשבון, והתכוון הוא להתגבר על התגובה הצפויה של בעל הבית, עד כדי לרצוח אותו, אם זו הדרך היחידה לבצע את זממו.

סוגיא זו בנויה אפוא על שתי אומדנות: (א) שבעל הבית יתנגד בכוח (ב) שהתנגדות זאת ידועה היטב לגנב, שהביאה בחשבון, ומוכן היה להתגבר עליה

בכל מחיר עד לרציחה ועד בכלל. עד כדי כך ירדה תורה לסוף דעתם של אנשים [הן של בעל הבית, והן של הגנב] שהיא קובעת כי במצב זה של "מחתרת", אין דנים את הגנב כגנב כי אם כרוצח. נשאלת אפוא, השאלה מתי נוהג דין זה של "מחתרת". האם אמנם כל גנב אצל האחר בביתו נידון ממילא כרוצח?!

בפסוק הבא "אם-זָרְחָה הַשֹּׁמֵשׁ עָלָיו דְּמַיִם לוֹ", אנו שומעים מתי אין נוהג דין "מחתרת", אלא הוא גנב אשר לא בא על עסקי נפשות, ונידון אפוא, בדין "שָׁנִים יִשְׁלַם". וזה לשון רש"י:

אין זה אלא כמין משל, אם ברור לך הדבר שיש לו שלום עמך, כשמש הזה שהוא שלום בעולם, כך פשוט לך שאינו בא להרוג אפילו יעמוד בעל הממון כנגדו, כגון אב החותר לגנוב את בנו, בידוע שרחמי האב על הבן ואינו בא על עסקי נפשות, עכ"ל.

יוצא אפוא, שאם נתיחס לדין הטהור, מסקנתנו היא שאם ברור שהגנב לא בא על עסקי נפשות יש להתיחס אליו כגנב רגיל. לשונות הכתוב "מחתרת" ו"בא עליו השמש" אינן מתפרשות פירוש הלכתי, כי אם 'משל' להדגים את הדין במצבים שונים. אבל הדין עצמו ברור ונעלה מכל ספק: בא על עסקי נפשות נדון כרוצח, בא על עסקי ממון בלבד נדון כגנב.

וכך פוסק הרמב"ם, (הלכות גניבה ט, ז):

הבא במחתרת, בין ביום בין בלילה, אין לו דמים... ורשות לכל אדם יש להרגו... שנאמר "אין לו דמים", עכ"ל. ואחרי שקבע הרמב"ם שאין הגבלה בזמן הפריצה לגנוב, ממשיך לקבוע שאין הגבלה במקום בו מתבצעת הגניבה בבית של הזולת. הלכה ח: ואחד הבא במחתרת או גנב שנמצא בתוך ביתו של אדם או בתוך חצרו או בתוך קרפיפו, בין ביום בין בלילה. ולמה נאמר "מחתרת"? לפי שדרך רוב הגנבים לבא במחתרת בלילה, עכ"ל.

הרי שהמקום ("מחתרת") נלמד במסגרת 'דיבר הכתוב בהוה', בעוד הזמן ("זרחה עליו השמש") נלמד כמשל על בהירות הענין. ובין כך ובין כך נשמר העיקרון שמותר להרוג את הגנב אך ורק משום שאנו מבינים שבא גם על עסקי נפשות. לכן (רמב"ם שם הלכה י):

היה הדבר ברור לבעל הבית שזה הגנב הבא עליו אינו הורגו ולא בא אלא על עסקי ממון אסור להרגו... עכ"ל.

דברי הרמב"ם, הבנויים בצורה איתנה הן על הגמרא בסנהדרין (עב, א) והן על המכילתא על אתר, ברורות מללו, ולא מצינו חולק עליהם. והנה הראב"ד מעיר ומשיג באריכות לשון (שלא כדרכו), כאשר בהשקפה ראשונה קשה להגדיר במה באמת חולק הוא על הנשר הגדול [באשר משתמש במינוח של פרשנות יותר מאשר במינוח של הלכה]. וזה לשונו (בהשגות להלכה ח):

אמר אברהם, איני נמנע מלכתוב את דעתי! שנראה לי, אע"פ שדרשו חכמים "אם זרחה עליו השמש" דרך משל, אם ברור לך הדבר כשמש שלא בא על עסקי נפשות וכו', אף על פי כן "אין מקרא יוצא מידי פשוטו" (יבמות כא, א), ביום [זְרָחָה הַשֶּׁמֶשׁ] אינו רשאי להרגו [דְּמַיִם לוֹ], שאין גנב בא ביום אלא להשמטה שומט ובורח מיד [במקרה ויתקל בהתנגדות, כאשר סבור היה כי ביום אין אנשים בבית] ואינו מתעכב לגנוב ממון גדול ולעמוד על בעליו להרגו. אלא גנב בלילה, מפני שגנב בלילה יודע שבעל הבית בבית, אז בא להרוג או ליהרג. אבל גנב יום, אין בעל הבית מצוי בביתו ושמוטה בעלמא היא [מצד הגנב, אם להפתעתו ונגד ציפיותיו יתברר שבעל הבית כן בבית, ולכן מיד יסתלק]. ובחיי ראשי כל מבין די לו בזה, עד כאן לשון הראב"ד.

תמוה הדבר, כיצד אפשר להסכים ולהצדיק את דרשת הפסוקים על ידי חז"ל [בא על עסקי נפשות או לא] אשר על פיהם פסק הרמב"ם, ולהעמיד לצדם את פשוטו של מקרא המלמד שביום הוא פטור ממיתה ואילו בלילה יש לו דין רודף וחייב מיתה? ! הרי המדרש קובע שקנה המידה היא הכוונה, ואילו הפשט קובע שקנה המידה הוא הזמן - ולא קרב זה אל זה! ועוד, מלשון הראב"ד אין אנו שומעים כלל שהוא חולק על הרמב"ם, אלא שהוא בא להוסיף על דבריו.

בעזרת המאיר עינינו בתורתו, נשתדל להיות ה'מבין' אשר 'די לו' בהערת הראב"ד (אשר אינה מכוונת נגד הרמב"ם כדרכו בקודש, ובודאי אינה מכוונת נגד דרשת חז"ל). הרי חז"ל שדרשו את הכתוב כמין משל, הם אשר העירו לנו (יבמות שם) כי 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' [ופירוש הראב"ד הוא בודאי

פשוטו של מקרא]. בעל כרחנו ללמוד את פשוטו של מקרא (קרי, פירוש הראב"ד) ולקבוע מה אנו לומדים מן הפשט במסגרת השלימות שבלימוד תורה. נראה לומר כי פתרון הענין הוא על יסוד שפשוטו של מקרא מלמד את האומדנא ההלכתית. אומדנא יכולה לקבוע ולחייב כל עוד אין הוכחה הסותרת אותה. הרי הדוגמה שחז"ל נתנו ל'אינו בא על עסקי נפשות' הוא המקרה של אב הבא לגנוב בנו, באשר ידוע שרחמי האב על בנו גדולים כל כך שלא ירצה לפגוע בו. זוהי אומדנא, הקובעת שאם הבן בעל הבית רואה שהגנב הוא אביו, אין לו רשות לפגוע בו. אבל אין זה דין מוחלט. זוהי דוגמה התופסת בהלכה כל עוד אין הוכחה אחרת נגדה. לדוגמה: אם האב הגנב ישתמש בכלי נשק נגד בנו בעל הבית, ברור שיש לו דין של הבא להרגך השכם להרגו. ישנם מקרים ממקרים שונים [קטיגוריות מקטיגוריות שונות], אשר לפי הזמן, המקום, החברה וכדו' ניתן לקבוע אומדנא אם בא או לא בא על עסקי נפשות. כל אומדן יהיה בר תוקף כל עוד אינו נסתר מן המציאות המסוימת במקרה המסוים.

לכן קובע הראב"ד: פשוטו של מקרא מלמד אומדנא הלכתית שגנב הבא ביום, עושה זאת משום שהוא סבור שאין אחד בבית (הבעל בכולל, האשה בעבודה והילדים בבית הספר), לכן בחר לבוא ביום משום שאין לו עסק עם רצח הרחוק ממנו ת"ק פרסה. בסך הכל הוא גונב ממון ואינו נוטל נפשות. לכן אם במקרה ובעל הבית כן היה בבית, עליו לדונו כלא בא על עסקי נפשות, ואין לו דין של רודף אלא אם כן יעשה פעולה כמו שימוש בכלי נשק הסותרת את האומדנא מכל וכל. וחילופה בגנב שבא בלילה. (ובדידי הוה עובדה שהגנב בא בלילה, משום שידע שאין אחד בבית, וגנב מכל אשר בבית, ואין לו דין של רודף, כי היה זה ליל יום הכיפורים, כאשר כל בני הבית היו בבית כנסת).

כך נראה לפרש את דבריו של הראב"ד, שהם מיוחדים הם בתוכנם והן בסגנונם. ואני תפילה כי זכינו להיות "מבין", אשר באמת "די לנו" בזה שזכינו להבין פן חדש בדברי תורה.